

Ногойбаева Г.А.,

Үзгүлтүксүз жана дистанттык билим берүү институту

ЗАМАНБАП АКЫН - ШАЙЛООБЕК ДҮЙШЕЕВДИН ПОЭТИКАЛЫК ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН ТУРМУШТУК ПОЗИЦИЯСЫНЫН МАСЕЛЕЛЕРИ

Кыргыз Республикасынын Эл акыны, белгилүү журналист, публицист Шайлообек Дүйшеев - элдин мүдөөсүн көздөгөн, карапайым элдин таламын жактап, алардын алга умтулган ой-тилегин, келечектен күткөн үмүтүн баяндоону максат кылып койгон, туура жолго бет алган - заманбап акын.

Мындан 22 жыл мурда биз улуттук өмүрүбүздүн жылдыздуу сааттарын, салтанаттуу бир учурларын башыбыздан кечиргенбиз — өз алдынча, көз карандысыз кыргыздын улуттук мамлекетине ээ болгонбуз. Бирок ушул эгемендүү жылдар трагедияга жык толгон кандуу ыңкылаптардын, улуттар аралык кагылышуулардын, кедейчиликтин жана жакырчылыктын жылдары болду. Чынын айтыш керек, эгемендүүлүктүн так ушул трагедиялуу, көп азаптуу, тарыхый армандуу жактарын поэзиянын каражаттары менен чагылдырууда Шайлообек Дүйшеев өзгөчө орунда турат. Ал «Кайдыгерлик» аттуу чакан жыйнагы менен кыргыз журтчулугуна таанымал акын болуп чыга келген. Акындын ырлары жүздөгөн нааразылык чаралары, митингдер, саясий ачкачылык жана башка оппозициячыл өнөктүктөр маалында ырчы Сагынбек Момбеков жана башка замандаштары тарабынан аткарылып келген:

Кайдыгерлик деген неме,
Кайран элди
карактап соебу дейм,
Каны-жанын какпштып
соробу дейм,
Калкан болор бүркүтсүз калктын
көзүн
Карга-кузгун кашайтып
Оебу дейм.
Карааны карт тарыхтын бетин каптап,
Канча бел,
Белестерден өткөн элдин,
Кайраты таш күйгүзгөн өрттөн элдин,
Камчысын чагылганга айландырып,
Каңгайга кара бороон төккөн элдин,
Кайыкса Бакай болуп башын жөлөп,
Кайыпса Манас болуп көпкөн элдин,
Кааласа каалагандай өскөн элдин... [1]

Бир караганда бул ыр саптары тээ илгертеден бери айтылып, ырдалып, ар бир адамдын жадында жадыбалдай жатталып бүткөн, ошондуктан башкалардын айткан-дегининен анча деле айырмаланбаган саптардай сезилиши мүмкүн. Бирок Ш.Дүйшеевдин ырындагы бул ыр саптары өзүнүн жөнөкөйлүгү, түшүнүктүүлүгү, нускалуулугу менен өзгөчөлөнүп турат. Акындын кайдыгерлик жөнүндөгү ою андан ары конкреттештирилип “Карасаң маңдайыңда, калк

эмес, кыргыз эмес, Кашайган дудук турат! деп санаттап ырдаган дагы бир маселе - билимдүүлүк. Бул маселе да азыркы биздин жашообузда абдан актуалдуу деп атасак эч жаңылышпаган болор элек. Анткени азыркы элдин кыйынчылыктануу, оош-кыйыштуу жашоосунда, базар экономикасынын катаал талаптары күчөп, коомдогу көптөгөн мүмкүнчүлүгү жок жаштар билим албастан, мектептерди, жогорку окуу жайларын таштап түрдүү башка кесиптер менен күн көрүп жаткан мезгилде, көрөгөч акындын жанынан жаралгандай сезилет:

Кайдыгерлик деген неме,
Канатсыз калгандыгын
Тууп турат,
Капталдан карышкырдай
Улуп турат,
Кайдыгерлик деген неме,
Абыке-Көбөш болуп,
Карасаң маңдайыңда
Калк эмес, кыргыз эмес,
Кашайган дудук турат!

Акындын бул саптарында мындан сырткары адам баласынын жашоосундагы эң бир орчундуу маселелердин бири болгон, өзгөчө азыркы мезгилде көңүлдү бурган элдердин, улуттардын ортосундагы мамиле жөнүндө сөз жүрүүдө. Орошон акын эгерде элде эки калк урушса, кан төгүп, урушпай, тынчтык жолу менен маселени чечүү керектигин баяндайт:

Кайдыгерлик деген неме,
Карап турат,
Катыгы канча калды,
Акырын санап турат,
Далай кылым баскан элди,
Дарегин каада-салтка каткан элди,
Даңкына дарт жолотпой,
Дайрадай жер үстүндө аккан элди,
Каганы калыстыктан тайыганда,
Казыктай кара жерге
Каккан элди.

Бул ыр саптарынын ар дайым өз актуалдуулугун жоготпогон, түбөлүктүү темалардан экендигин атайын аныктап, орошон таланттуу акындын бул накыл сөзү эч качан өзүнүн терең маанисинен жанбай, ал турсун ар качандан бир качан заманбаптуу дагы да даана көрүнүп тура бере турган насияттардан экенин эч ким тана албайт. Дал мына ушундай саптар накта түбөлүктүү көркөм туундулар деп аталат эмеспи. Ал эми бардык учурда баа салмагын жоготпой, улам мезгил өткөн сайын улам мааниси тереңдей берүүчү мындай ырларды жаратуу чыныгы таланттын гана энчисине туш келүүчү шыбага эмеспи.[2]

Чыгаан акын, сөз зергери, ар дайым ынтымакты, биримдикти баарынан жогору коюп, “Ыркырышкан ит болбой бүгүнкүдөй, Ынтымакты, Ырысты кешик кылган”, «Ынтымак бар жерде ырыс бар» деген элдик философияны дайыма биринчи сапта ырдап жүргөндүгү маалым:

Кайдыгерлик,
Кайдыгерлик,
Калк элек го,
Калктардын даңкы элек го,
Караңдаган дүйнөнү кезип турган,
Кара жердин төбөсүн бешик кылган,
Ыркырышкан ит болбой бүгүнкүдөй,
Ынтымакты, Ырысты кешик кылган,
Карылары балпайып төрдө олтуруп,
Канжыгада бактысын сезип турган,

Калыстыкка келгенде кайран кыргыз
Кара жанын садага этип турган,
Калк элек го,
Калктардын даңкы элек го!..

Ал башка акындар сыяктуу эле бул сымал түрдүү темаларга кайрылган, бирок ар бир уста өзүнүн буюмун өзүнө гана мүнөздүү ыкмалар, таланты, акындык кылдаттыгы менен жараткандай эле, ал да башка сөз чеберлеринен бөтөнчөлөнгөн чыгармачыл дарамети менен ырга кошкондугуна күбө болобуз. Ар бир акын өзүнүн дүйнө таанымы, туому, акыл-эс жана сезим элеги аркылуу бул жашоонун маани-маңызына баа берүүгө далалат жасайт.

Ш.Дүйшеевди акын катары башкалардан айырмалап турган негизги өзгөчөлүк - анын тилинин жатыктыгы менен лексикалык байлыгында. Бул анын ырларындагы сөздөрдү арбын пайдаланып, берейин деген оюнун так, таасын болушун камсыз кылган ийкемдүүлүгү менен түшүндүрүлөт.

Акыретте айрылып бөлүнбөгөн
Адигине-Тагайдын урпактарын,
«Акжол» менен «Атжолго» бөлүп турат.

Мына ушундайча тыянактары менен абдан маңыздуу түрдө туура баа берген. Мына ушул акылдуулук, сезимталдыктын маанисин ага карама-каршы болгон акылсыздык, наадандык, караңгылык деген түшүнүктөргө салыштыруу менен абдан жеткиликтүү жана терең ачып бере алган.

“Акындар поэзиясынын бардык өкүлдөрүнүн санат-насыят ырларында накыл саптарындагыдай эле жакшы менен жаман, акылдуулук менен кемпайлык, наадандык, ж.б. тематикалык баяндоолор бар” [3]. Акындын ыр саптарында айрыкча терең маани берилген адамдык сапат – акылгөйлүк - кайдыгерлик менен алмашылган. Адамдын адамгерчилигин, инсандык табиятын пендедеги бардык мыкты сапаттардын тун башаты тунук акыл, тубаса зиректик менен тикеден- тике бааланын Ш.Дүйшеев кыраакылык менен сүрөттөйт:

Кайдыгерлик,
Кайдыгерлик,
Карында жатканда эле талак туубай.
Калкына канат тууган,
Каныкей, Курманжандай санат тууган,
Кайда энелер,
Калкына тулпар тууган,
Карга туубай,
Кадимки шумкар тууган
Кайда энелер?!

Акын ырларында сөздөрдү обу жок кооздоп шөкөттөбөйт, жөн гана сөздөргө эмоционалдык жан киргизип, Ш.Дүйшеевге гана таандык жүзүн көрсөтө алган кайталангыс ырларды жарата алды. Ал кандай гана темага кайрылбасын, кандай гана турмуш чындыгын чагылдырбасын өзүнүн акындык сезимталдуулуктун күчтүү демин поэтикалык ой жүгүртүүнүн тереңдигине, масштабдуулугуна сиңирип, ырларындагы жеңил ирония, жумшак юмор, ырдын кемелине келтирип көркөмдүүлүгүн арттырат.

Орус поэзиясында Некрасовдун ырлары аркылуу ошол доордун кан тамырынын согуусун билген сыяктуу эле, кыргыз поэзиясында Ш.Дүйшеевдин ырларынан да кыргыз элинин турмушун, ак-кара жагын баамдоого болот. Мезгилди куштай кармап калуу ар бир акындын колунан келе бербейт. Акын учур чактын акыны. Расул Гамзатов айткандай миң жолу окулуучу ыр бир эле жолу жазылат. [4] Анын жалт эткен саптары, өлөсөлүү саптардын арасында өзгөчөлөнүп, нурданып көрүнүп турат.

Акындын жүрөгүн айрыкча жаралаган маселе — улуттук биримдиктин жоктугу, улуттук ар-намыстын төмөндүгү. Чынында эле этникалык мааниде алганда түпкү кыргыз улуту — Кыргызстандын бүткүл элинин уюткусу, өзөгү. Мамлекеттин уюткусу, көрөңгөсү болбогон түпкү улуту жок өлкөнү көрдүңөр беле? Биздин элде улуттук биримдик, улуттук ар-намыс өңдүү дөөлөттөр анчалык кадырланбайт. Тескерисинче, эл сайсайга, уруу-урууга бөлүнүп, коомубуз уюбай турат, ирип турат. Ушуга байланыштуу Шайлообектин төмөнкү саптарына кайдыгер карай албайсың:

Бөртүп, бөртүп көз жашын агат, Кыргыз,
Бөксөлөрдө сөөк-саагың калат, Кыргыз.
Бөтөн колдон ажалды издебе сен,
Бөлүнгөндөн ажалын табат, Кыргыз! [5]

Кандай курч, кандай күчтүү айтылган сезимдер! Кыскасы, Шайлообектин чыгармаларынан дайыма улуттук чыйралууга, ар-намысыбызга келели деген чакырык угулуп турат.

Ал өзүнүн жашоого атайын кудуретин бийик кылчу терең ойдун, чеберчиликтин, ички дүйнөсүнүн сулуулугунун, акылмандыктын, тазалыктын өтө ченемсиз экендиги менен башкалардан айырмаланат.

Акындын табылгалары кыргыз поэзиясын жаратуучулардын кийинки муундарына күчтүү таасир тийгизди.

«Кайдыкерлик» - акындын программалык ыры анткени, бул ырда көтөрүлгөн коомдогу, курч проблемалар улам кийинки ырларында теренделип ачылып отурат. Акын «Эне тилин унуткандар» деген ырында «Кайдыгерликте» көтөрүлгөн эне тил жөнүндөгү оюн андан ары терендетип, ошол эле белгилүү ойду конкреттүү, предметтүү, ички сезимдин күчтүү толкуну менен айтууга жетишет. Бул ыр 1988-жылы жазылса, 1989-жылы 23-сентябрда кыргыз тили мамлекеттик тил катары кабыл алынды. Өз мекенибизде туруп, өз эне тилибизди пропагандалап үйрөтүп, кайрадан «киргиздер» кыргызча үйрөнө баштаганы канчалык өкүнүчтүү болсо, Ш.Дүйшеевдин ага чейин эле ырында көтөрүлгөн проблема бүгүнкү күндө да курч бойдон кала бериши эки эсе өкүнүчтүү.

Акын тилибиздин мындай аянчтуу абалга келишинин маселелеринин түпкү себебин да туура түшүнүп, туура чагылдыра алат.

Калайык кечир мени,
Койгум жок мен күнөөнү,
Тил үчүн жалгыз гана Мурат эмес,
Сен күнөлүү
Сен күнөлүү!
Берк ал десе башындан кан алышкан,
Бөдөнөдөй бөжөңдөп жан багышкан,
Энеге тилин унутуп мансап үчүн,
Эх канчалар манкуртка айланышкан.

Демек, тилдин жоголуп, ага көнүл бурулбай келишине биринчиден социалдык система гана эмес, мансап үчүн эли жерин, тилин да унутууга даяр жагымпоз жетекчилердин күнөөсү экенин, экинчиден элдин ошого көнүп, каада-салтыбызды, маданиятыбызды баш кылып келечек муунга татыктуу үйрөтө албаганыбыз үчүн күнөөлөйт. Ал эми бүгүнкү эркиндигибиз колдо турган күндө тилин тилмечсиз сүйлөй албаган аты кыргыз, заты башка жаштарыбыз күн санап көбөйүүдө. Андан өкүнүчтүүсү тил, дил, каада-салтты түшүнбөгөн адамдар эч качан элине деген патриоттук сезими күчтүү болбошу сыяктуу маселелерди кантип чечебиз. Опентип, акын тил жоголсо кандай аянычтуу абалга келээрибизди жүрөк тигиреткен төмөнкү саптарга сыйдырат:

«Тил жоголбойт, жоголсо, жоголот дил, тукумун да, туурун да, жоголот бил! Тил жоголбойт, жоголсо, айланасын, колу-бутсуз мунжука тоголок бир... жоголсо айланасың колу-бутсуз мунжука тоголок бир!»

Калетсиз сөз!... Улуттун улут экенин, дилин, маданияттын, адабияттын анын тили аркылуу билип, бааларын туура түшүнгөн акын жогорудагы күшөгү ырдын орто ченинде жана аягында дагы кайталап, тил жөнүндөгү оюн ушул ыр саптарына жыйынтыктайт. Ырды окуп бүтүп, мамлекеттик тил деп атап коюп, иш кагаздарын, жада калса кыргыз толгон жерлерде жыйналыштардын орус тилинде өтүлүп жатканын, эгер ушул абал мындан ары да улана берсе, эне-тилибиз бара-бара өлүк тилдердин катарына кошулуп калабы деген коркунучтуу ойлор дили тирүү окурманды ойго салбай койбойт.

Мына мындай эне тилге болгон мамиле акындын жан-дүйнөсүнө бүлүк салып, бул ырдагы ойду «Кыянаттык» деген ырында Кыргызстандын жерлеринин аты орусчаланып, ал аз келгенсип жакшынакай кыргызча адам аттарынын орусчаланышы жеңил ирония менен терең поэтикалуу мазмунда конкреттештирип ачып берет. Муну чечмелеп отурбай эле ырдын өзүн окуп көрөлүчү:

Жоламан Жорик атка конуп алган,
Токтобай Толик атка конуп алган,
Өмүрү узун болсун деп тилешип,
Ысымын Өмүралы коюшкандар,
«Умру» деп Умралы болуп алган.

Анда «Жыланды коо» деген ырынан үзүндү окуп көрөлүчү:

Өткөн өтөт, тимгой бөзүн чубабай,
Өлгөндөрдө жок «тирүүлөр» акыбыз!
Тирүүлүк-жол, өлгөн дүйнө-уядай,
Тирүүлүк-жол-кажыгада башыбыз.
Кыйкырышат: эки айыл бар, кими улук.
Тирүү дүйнө, өлүк дүйнө-арабыз,
Тирүүлөрдөн өлгөн жандар бил улук,
Алар келбейт, биз аларга барабыз.

Ш.Дүйшеев бул ырында өзүнөн мурда жазылып, баарына маалым болгондой өмүрдүн кыскалыгы, өлүмдүн актыгын улуктугун айтып келип, дароо эле күтүлбөгөндөй, эч ойго келбегендей түс-түргө келет.

“Жөп-жөнөкөй сөздөр биринин артынан бири уйкашып келип, туташ метафоралык системага айланып сезимди селт эттирет. Чындыгында жашоо, өмүр, өлүм, турмуш бул абстрактуу түшүнүктөгү категория” [6]. Ал эми акындын ырын окуганда бул түшүнүктөр конкреттүү, образдуу элес берет. Бул ырдагы негизги ой да бизге белгилүү өмүрдүн акыры өлүм. Бирок аны образдуу салыштыруулар менен тирүүлүктүн дагы көмүскө жагына жаны өң берүүгө аракеттенип, өлүмдүн ак экендигине “Тирүүлөрдөн өлгөн жандар бил улук, Алар келбейт, биз аларга барабыз” - деген сөз менен салыштыруу аркылуу ынандырат. Акындын тили өтө так.

Ал туулган жерди жазабы, жашоо, турмуш заман жөнүндө ырларында болобу анын поэтикалык ой толгоолорунун түпкү, уңгулуктуу философиялык негизин ачып берүүгө аракеттенет. Акындын поэзиясында бир эле мезгилде бир нече өзгөчөлүк эриш аркак жүрүшүнө таң бересин. Ал бирде чеберлирик, чыгачан сүрөтчөр, курч тилдүү сатирик, публицист. Өзгөчө акындын «Кайдыгерлик» деген жыйнагынан баштап поэзиясында публицистикалуулук басымдуу орунду ээлеп, чыныгы стилдик жүзүн көрсөтө алды.

“Эгерде мен көргөн билгенимди түшүнүктүү, жеткиликтүү чагылдырып бере алсам, анда менин чыгармамда доор кошо чагылат” - деп Марк Твен айткандай [7], Шайлообектин ырларынан мезгилди күзгүдөн өзүңдү карагандай көрүүгө болот.

Ооба, кыргыз Эл акыны Шайлообек Дүйшеевдин ырындагыдай акындын миссиясы чыркыраган чындыкты коргоого, сактоого багытталган.

Чыныгы сөз зергерлери Калыгул, Арстанбек өңдүү олуя акындардын ылакап, макал, нуска ырлары эл оозуна кирип кеткендей, акындын ырлары, нуска саптары эл оозуна алынды.

Кыргыз сөздөрүн акындар кылдат урунуп келишкен. Жыйырманчы кылымдын залкар таланты, сөз чебери Салижан Жигитов: «Шайлообектин сөздү алтындай иргеп, кыштай кынаганы мага чындап эле жагат» [6] - деп жылуу сөзүн, далай ирет тамшанып айткан экен.

Акындын ырларында адам турмушунун табият көрүнүшү өзгөчө сүрөттөлгөн. Ар бир чыгармасы элдин, Мекендин улуулугун, ыйык касиетин, баарынан мурда инсанды даңазалайт. Адамдын улуулугун, ар инсандын кайталангыс касиетин, ар кыл мүнөздөрүн терең ачып көрсөткөн, окурманды асыл максаттарын руханий аруу-лукка шыктандырган, жамандан жакшыны, адилетсиздиктен акыйкатты, наадандыктан акылдуулукту айрып- билүүгө үйрөткөн бул чыгармалар кыргыз адабияттын кенчине айланып отурат.

Адабияттар

1. Дүйшеев Ш. Кайдыгерлик: Ырлар. – Ф.: Адабият, 1991. – 20-б.
2. Дүйшеев Ш. Түз /Арабадагы ыр, 146-бет.
3. Искендерова С.И. Жеке чыгармачылык менен көркөм мурастын айкалышы. - Б., 2010. – 90-120-бб.
4. Сааданбеков Ж. Акындын үнүн угалы, эл-журт! //“Жаңы Агым” “Кыргыз гезиттер айылы”, 27.01.2012.
5. Дүйшеев Ш. Сүйлөшкөнгө чейинки сөз. Ырлар жыйнагынан. - Б., 2009..
6. Бакиров К. Теңир колдогон талант //“ Эркин Тоо” 15 - февраль, 2011.
7. Култегин К. Дүйнө-Күн. – Ирмем. Дүйшеев . // Кыргыз Туусу газетасы. 5-март, 2010-ж. 17-б.